

УДК 111.85+111.852

В. Піддячий

м. Київ

**ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ПОЧУТТІВ ПРЕКРАСНОГО,
ПІДНЕСЕНОГО ТА КОМІЧНОГО**

Анотація: визначено сутність та структуру естетичного почуття, досліджено філософські підходи до розуміння прекрасного, піднесеного, комічного, зроблено їхнє узагальнення та доповнення.

Ключові слова: естетичне почуття, прекрасне, піднесене, комічне.

Поддячий В.Н.

**ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ЧУВСТВ ПРЕКРАСНОГО,
ВОЗВЫШЕННОГО И КОМИЧНОГО**

Аннотация: определено сущность и структуру эстетического чувства, исследованы философские подходы к пониманию прекрасного, возвышенного, комического, сделано их дополнение и обобщение.

Ключевые слова: эстетическое чувство, прекрасное, возвышено, комическое.

Piddyachiy V.M.

**PHILOSOPHICAL COMPREHENSION AESTHETICALLY SENSES
OF BEAUTY, ELEVATED, COMICAL**

Annotation: determined essence and structure of aesthetically sense, researched philosophical approaches to understanding of beauty, elevated, comical, done their generalization and addition.

Keywords: aesthetically sense, beauty, elevated, comical.

Постановка проблеми. Почуття є важливим та невід'ємним атрибутами життя людини. Зважаючи на це, вони заслуговують особливої уваги та ґрунтовного дослідження. Їх визначають як форму «суб'єктивного,

безпосередньо переживаного відношення людини до явищ навколишньої дійсності, до інших людей і їхніх вчинків, до самого себе і своїх дій» [7,с.371]. Людські почуття становлять предмет естетики. Естетика (давньогрецьке «αἰσθητικὸς» - сприймаючи, переживаю [15,с.70] або чуттєво сприйманий [8,с.23]) є наукою про почуття та почуттєвість людини [3,с..23]. Незважаючи на своє різноманіття, усі почуття можна поділити на позитивні та негативні і об'єднати їх загальним поняттям «естетичне почуття» [15,с.72]. До позитивних почуттів належать прекрасне, піднесене та комічне, до негативних – потворне, низьке та трагічне. Прийнято вважати, що естетичне почуття визначається як один із найскладніших видів духовного переживання людини, яке виникає на основі суспільних та культурних чинників [8,с.48].

Оскільки до предмету даного дослідження належать позитивні почуття (прекрасне, піднесене та комічне), то негативні почуття (потворне, низьке та трагічне) не розглядатимуться.

Дослідження естетичного почуття відображені у працях вітчизняних науковців: Л.Т.Левчук, І.А.Зязюна та ін. Філософське осмислення прекрасного відображене у напрацюваннях Платона, Н.Кузанського, Г.Хома, Е.Кондільяка, Д.Дідро, А.Баумгартена, І.Канта та Г.В.Ф.Гегеля; піднесеного - Псевдо-Лонгіна, Т.Гоббса, Г.Хома, І.Канта, Цицерона; комічного – Платона, Аристотеля, Цицерона, Т.Гоббса, Г.Лессінга, І.Канта, Ф.Шеллінга, Г.В.Ф.Гегеля.

Метою даного дослідження є з'ясувати на основі дослідження філософських підходів до розуміння прекрасного, піднесеного та комічного сутність позитивних почуттів людини.

Для реалізації мети були поставлені такі завдання: 1) з'ясувати визначення та структуру естетичного почуття; 2) дослідити філософські підходи до розуміння прекрасного, піднесеного, комічного; 3) на основі їх узагальнення та доповнення з'ясувати сутність і специфіку почуття

прекрасного, піднесеного та комічного.

У літературі зустрічається величезна кількість визначень зазначених естетичних категорій (прекрасне, піднесене, комічне, трагічне та безформенне), які в кожен епоху, у багатьох дослідників мали свою специфіку і відрізнялись одне від одного. Зважаючи на те, що естетика як і багато інших наук зародилась та протягом багатьох століть розвивалась у межах філософії, а згодом, у 18 ст. стала самостійною наукою, яка не втратила свого філософського спрямування, дослідимо саме філософські підходи до розуміння її предмету, який становить естетичне почуття людини.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо з дослідження прекрасного.

Платон (427-347рр.до н.е.) розумів під ним певну нематеріальну сутність, тобто ідеєю [16,с.168], яка відповідно до його вчення існує вічно і є незмінною. Таким чином, прекрасне не залежить від мінливих зовнішніх умов та індивідуальних оцінок людей. Воно не є якоюсь конкретною матеріальною річчю, проте може бути частково присутнє у ній. Платон був переконаний у тому, що все матеріальне є недосконалою, приблизною копією ідеального. Звідси випливає, що джерелом прекрасного є не матеріальний світ, а світ ідей, який можна сприймати і споглядати тільки розумом. У діалозі «Тімей» Платон розглядав приналежність до прекрасного через пропорційність [18,с.513]. Проте, у «Філебі» до ознак краси він відносив помірність та співвимірність [18,с.92]. У діалозі «Бенкет» Платон вказував на те, що прекрасне можна споглядати тільки на основі любові. Через неї людина здатна розвивати власне розуміння прекрасного. Цей процес складається із чотирьох етапів, які характеризують розширення свідомості людини на основі її досвіду. Перший етап полягає у переході від споглядання краси окремих тіл до краси тіла взагалі. Другим етапом є перехід від споглядання тілесної краси до краси духовної. Третій етап полягає у тому, що досягнувши до рівня споглядання духовної краси, людина піднімається до споглядання краси звичаїв та законів. Четвертий етап характеризується

найвищим рівнем споглядання краси до якого може піднятися людина. Він полягає у спогляданні чистого знання, тобто чистих ідей [17,с.144-145].

Н.Кузанський (1401-1464рр.) вважав, що прекрасне є «благообразним», «благovidним» та «благокрасивим». Кожна людина осягає його по своєму. Цей процес відбувається за допомогою органів сприйняття, які є найближчими до розумного духу, а саме, через зір та слух. Інші органи сприйняття такі як нюх, смак та дотик є недохотвореними та належать до тваринної сутності людини. Таким чином, людина здатна сприймати прекрасне тільки через зір та слух. За допомогою зору вона прагне до пізнання прекрасної форми та кольору, через слух – прекрасних звуків [21,с.116].

До сутнісних ознак прекрасного Кузанський відносив:

1. Сяння форми;
2. Здатність пробуджувати потяг до себе;
3. Здатність збирати все у єдине, утворювати із частин ціле, сяння якого робить певний об'єкт прекрасним [21,с.117].

Споглядання краси захоплює та хвилює розумний дух людини. Абсолютною красою є Бог [21,с.119]. Кузанський вказував на те, що краса характеризується порядком, пропорцією та узгодженістю [21,с.120]. На його думку, людина має піклуватися про те, щоб сходити від краси чуттєвих речей до краси духу, яка охоплює всю чуттєву красу у її одиничних проявах. Вона має прагнути наблизитись до абсолютної краси. Наближаючись до неї, людина все більше уподібнюється їй. Кузанський зазначав, що останньою ціллю краси є любов. Отже, краса породжує любов [21,с.121].

Г.Хом (1696-1782рр.) вважав, що прекрасне пізнається тільки через зір. Таким чином, воно є властивістю лише тих предметів, які можна побачити. Сприйняття прекрасного супроводжується приємними та радісними емоціями. Вони викликаються кольором, правильністю, пропорційністю та впорядкованістю, є схожими між собою і становлять почуття прекрасного

[10,с.117]. Хом виокремлював два типи краси:

1.Внутрішню, яка притаманна предметам та є самодостатньою;

2.Відносну, тобто ту, яка виникає в результаті усвідомлення призначення об'єкта та його корисності [10,с.110-113].

Е.Кондільяк (1715-1780рр.) вважав, що благо та краса виражають якості, через сприйняття яких людина отримує задоволення. Він визначав благо як все те, що подобається нюху або смаку. Під красивим розумів те, що подобається зору, слуху або дотику. На його думку, краса є відносною і залежить від характеру та тонкощів сприйняття того хто про неї судить [12,с.346].

А.Баумгартен (1714-1762рр.) писав, що «ціль естетики – досконалість чуттєвого пізнання як такого, і це є краса» [10,с.455]. Таким чином, він визначав прекрасне через досконале. Під досконалістю Баумгартен розумів узгодженість та порядок у вираженні думок. Таким чином, прекрасне є узгодженістю думок, їх порядком та вираженням. Воно виникає в результаті пізнання.

І.Кант (1724-1804рр.) розглядав прекрасне в природі і пов'язував його з формою предмету. При сприйнятті, воно співвідноситься з розсудком та збуджує гру вищих здібностей пізнання, що призводить до підвищення активності сприйняття. І.Кант вказував на те, що почуття прекрасного виникає в результаті вільної гри уяви та розсудку. На його думку, основа прекрасного в природі знаходиться поза людиною. Вона, сприймаючи красу природи, не пізнає природу, проте збагачує поняття про неї, оскільки естетичне сприйняття природи ґрунтується на принципі суб'єктивної доцільності, тобто її здатності викликати гру пізнавальних здібностей, що примушує людину задуматись про можливість об'єктивної доцільності природи. І.Кант наголошував на тому, що під час споглядання прекрасного душа людини знаходиться у стані спокою.

Він вказував на те, що почуття прекрасного передбачає наявність

уявлення про певну якість об'єкта, яка може бути прийнятою та зведеною до поняття. На його думку, прекрасне сприяє культурі, оскільки навчає звертати увагу на доцільність у почутті задоволення [11,с.275-276]. Під культурою він розумів здатність людини ставити перед собою цілі і діяти відповідно до них, використовуючи оточуючу природу як засіб [11,с.464].

На думку І.Канта, «прекрасним є те, що подобається просто в судженні ... повинно подобатися без жодного інтересу» [11,с.276]. Задоволення від прекрасного є не зацікавленим та свободним, оскільки не викликає інтересів розуму та зовнішніх чуттів. Почуття прекрасного виникає у людини при сприйнятті явищ природи, доцільність яких не відома. Тільки при судженні про явища природи, доцільність яких не відома є можливим чисте судження смаку і як його результат – виникнення почуття прекрасного.

Г.В.Ф.Гегель (1770-1831pp.) писав, що прекрасне можна розглядати як те, що необхідно існує саме по собі в уяві, як певне випадкове почуття, яке виникає у людини від того, що їй подобається [3,с.47]. Істинна природа філософського поняття «прекрасне» об'єднує в собі метафізичну всезагальність та конкретні реальні особливості [3,с.46]. Гегель розрізняв прекрасне у природі та прекрасне у мистецтві. Відмінність між ними полягає в тому, що перше обтяжене чуттєвістю, а друге є вираженням духовного через чуттєве. Таким чином, краса у мистецтві є вищою за красу у природі, оскільки вона породжена духом. Гегель вказував на те, що наскільки дух та його творіння стоять вище природи та її явищ, настільки краса в мистецтві стоїть вище краси природи [3,с.24].

Наступним різновидом естетичного почуття, є піднесене.

Псевдо-Лонгін (пр.1ст.н.е) розумів під піднесеним вершину вербального вираження. Його ціллю є не переконання людини у чомусь, а введення її у стан захоплення. Це є ефективнішим за переконання та погрози, адже їм можна опиратися, натомість, стан захоплення є незалежним від волі людини та є нездоланим. При вдалому застосуванні, піднесене здатне відкинути у

бік будь-яку аргументацію, остільки остання звернена до розуму [14,с.6].

До основних ознак піднесеного Псевдо-Лонгін відносив:

1. Зданість до піднесених думок та суджень;
2. Сильний та натхненний пафос;
3. Вміння складати фігури промови;
4. Наявність благородних зворотів мови;
5. Правильне, величне поєднання та узгодження попередніх ознак в одне

ціле.

Перші дві ознаки пов'язані з природними здібностями людини. Натомість, три останні набуваються протягом навчання [14,с.15-16].

Т.Гоббс (1588-1679рр.) вказував на те, що почуття піднесеного виникає у людини, коли вона дізнається від інших, що її цінують. В результаті цього її «тваринні духи» піднімаються вгору і виникає горде почуття припіднятості. Його основу складає знання того, що її слова та діла схвалюються, вона відчуває високу думку про неї, що спричиняє підняття її «духів» від серця до обличчя [6,с.249-250].

Г.Хом (1696-1782рр) використовував термін піднесене для позначення якості або особливості предмету, який викликає у людини піднесені емоції. Піднесені емоції виникають від споглядання високих предметів, які породжують бажання дотягнутися до них вставши на вшпиньки [10,с.116]. Піднесене, величне та прекрасне є видами приємного [10,с.117,119]. Піднесеними називаються предмети, які крім своєї висоти володіють якостями, які роблять їх прекрасними. До них належать: правильність, пропорційність, впорядкованість та колір. Висота є тією особливістю, на основі якої піднесене відрізняється від прекрасного [10,116-119]. Предмет, який викликає почуття піднесеного захоплює всю увагу людини та наповнює її яскравими почуттями, які є приємними, але більш серйозними ніж радісними [10,с.117]. Таким чином, почуття піднесеного є серйозним та приковує всю увагу людини.

І.Кант (1724-1804рр.) вказував на те, що почуття піднесеного викликають безформенні, безмежні, неспіввимірні з людиною явища. При сприйнятті, воно співвідноситься з розумом. Піднесене почуття, на відміну від прекрасного, придушує активність людини як природної істоти, збуджуючи при цьому її духовні почуття, стимулює діяльність уяви, яка полягає в поєднанні образів предметів з поняттями розсудку. Основа почуття піднесеного в природі знаходиться в людині [11,с.252].

І.Кант поділяв піднесене в природі на:

1. Математичне, тобто те, яке уява співвідносить з пізнавальною здатністю. Воно пов'язане з ідеєю величини об'єкту, яка залучає людську уяву у безкінечність.

2. Динамічне, тобто те, яке співвідноситься з бажанням. Воно приписується природі не як величина, а як сила, суттєвою ознакою якої є навіювання страху, якому людина не повинна піддаватись, але має усвідомлювати можливість нездоланної загрози, що змушує її із захопленням спостерігати і водночас остерігатись певних явищ природи.

Для І.Канта, математичне піднесене є величиною, натомість, динамічне піднесене він розглядав як силу. На його думку, поняття величини пов'язане із пізнанням, а поняття сили – з практичним співвіднесенням сил природи та людини.

І.Кант вказував на те, що піднесені почуття можуть викликати явища могутньої, грізної природи і тільки у тому випадку, якщо їх сприйняття не породжує у людини страх із-за їх реальної небезпеки. Таким чином, природа викликає почуття піднесеного від тих явищ, споглядання яких вносить ідею її безкінечності. «Піднесеним є те, що безпосередньо подобається в силу своєї протидії інтересу [зовнішніх] почуттів. ... Прекрасне готує нас любити щось, навіть природу, без жодного інтересу, піднесене - високо цінувати щось навіть всупереч нашому (почуттєвому інтересу)» [11,с.277]. Кант наголошував на тому, що явища природи дають лише привід для піднесеного

стану душі людини, оскільки істинну піднесеність потрібно шукати тільки в душі того, хто висловлює судження, а не в об'єкті природи. При сприйнятті або уявленні піднесеного в природі душа відчуває себе схвильованою. Це хвилювання схоже на потрясіння, яке придушує чуттєвість.

Ф.Шиллер (1759-1805рр.) вказував на те, що піднесеним називається об'єкт, при уявленні якого чуттєва природа людини, перебуваючи у невідповідному положенні, відчуває свою обмеженість, натомість розумна – власне переважання та свободу від будь-яких обмежень, підносячись над об'єктом за допомогою ідей [20,с.171].

Він вказував на те, що через розум людина утверджує власну подвійну незалежність від природи, оскільки:

1. Має можливість охопити думкою більше чим може чуттєво сприйняти;
2. Здатна протиставляти бажанню волю.

Предмет при сприйнятті якого людина відчуває перше Шиллер називав піднесеним пізнання або теоретично-піднесеним. Предмет, який викликає у людини почуття незалежності її волі є піднесеним помислу, або практично-піднесеним [20,с.172]. Шиллер вказував на те, що теоретично-піднесене протиречить умовам пізнання людини, натомість практично-піднесене – умовам її існування. У цьому полягає їхня відмінність. На його думку, предмет є теоретично піднесеним, коли викликає у людини уявлення про безкінечність, яку не може зобразити фантазія. Предмет є практично-піднесеним, коли він викликає уявлення про небезпеку, з якою людина не здатна впоратись фізично [20,с.174]. Шиллер вказував на те, що почуття піднесеного характеризується ідеалістичним підйомом духу шляхом очищення його від чуттів [20,с.490]. Воно виражає душевний настрій людини, який вмістить у собі всю реальність прекрасного характеру без обмежень [20,с.491]. На його думку, почуття піднесеного є поєднанням страждання (вищим проявом якого є жах) з радістю, яка може піднятися до

захвату [20,с.492]. Завдяки йому людина дізнається, що стан її духу не обов'язково відповідає стану її чуттів, що у неї є самостійне начало, яке не залежить від чуттєвих хвилювань [20,с.493]. Піднесене раптово, шляхом потрясіння виводить людину за межі чуттєвого світу та викликає у неї хвилювання [20,с.495-496]. Воно виникає в результат споглядання чогось безмежного та відвертає людину від дійсності, фізичного життя [20,с.497].

Перейдемо до розгляду комічного.

Платон (427-347рр.до н.е.) вказував на те, що комедія викликає душевний стан, який є сумішшю печалі та задоволення [17,с.68]. Таким чином, він пов'язав комічне з трагічним. Крім того, він зазначав, що поет має вміти створювати як комедію так і трагедію, не дивлячись на відомі протилежності [17,с.160].

На думку Аристотеля (384-322рр.до н.е.), комедія є відтворенням життя гірших людей. Він пов'язував її із сферою смішного. Смішне Аристотель характеризував як нешкідливу та безболісну помилку і потворність [2,с.650]. На його думку, сміх виникає у людини від того, що є приємним і приносить їй задоволення, оскільки за своєю природою він теж є приємним [1,с.55].

Т.Гоббс (1588-1679рр.) характеризував комічне як радість. Під нею він розумів афект, який виникає у людини в результаті насолодження чимось благим [6,с.247]. Він вказував на те, що раптова радість від сприйняття достойних чи недостойних слів або вчинків викликає у людини сміх, який виражає раптове почуття власної зверхності. Гоббс виокремлював три передумови виникнення сміху: недостойний вчинок (1), який раптово (2) зроблений кимось іншим (3) [6,с.250].

Г. Лессінг (1729-1781рр.) вказував на те, що комедія спрямована на виправлення людей за допомогою сміху, а не через насмішку над ними. Вона сприяє виправленню у них тих вад, які викликають сміх. Комедія приносить людям користь через сміх, дозволяє їм відтренувати здатність підмічати щось смішне у різних явищах та порівнювати ці явища з чимось гіршим або

кращим [13,с.112].

I. Кант (1724-1804pp.) визначав сміх (комічне) як афект, який виникає в людини «від раптового перетворення напруженого очікування у ніщо» [11,с.352-353]. Він підкреслював, що «очікування має перетворюватись не в позитивну протилежність очікуваного предмету ... а саме у ніщо» [11,с.352-353].

На думку Ф. Шеллінга (1775-1854pp.), закон комедії полягає у тому, що необхідність проявляється в якості суб'єкта, в той час, як свобода – в якості об'єкта. Тобто, не суб'єкт управляє собою, а зовнішні обставини керують ним. Трансформація необхідного, як об'єктивного, у суб'єктивне викликає яскраве протиріччя [19,с.418]. Чисте задоволення, яке виникає в результаті споглядання вказаної невідповідності Ф.Шеллінг називав комічним. Воно виражається у зовнішній зміні напруги, яка виникає в результаті прагнення детально розглянути дану невідповідність, на розслаблення, яке людина починає відчувати після того як зрозуміє, що дане протиріччя є неможливим. Комічною є ситуація перетворення будь-якого відношення, що спирається на протиріччя. Вищим комізмом Ф.Шеллінг називав перетворення чогось на свою протилежність, яке відбувається у вигляді необхідності та свободи. Прикладами такого перетворення є: 1) багатий, скупий чоловік змушений марно викидати гроші; 2) боягуз стає хоробрим; 3) коли у родині жінка грає роль чоловіка, а чоловік роль жінки тощо [19,с.419]. Вища точка комічного знаходиться там, де виявляється, що необхідність, яка є об'єктивною за своєю природою, приписується суб'єкту, а свобода, яка є суб'єктивною – об'єкту [19,с.419-420].

Г.В.Ф.Гегель (1770-1831pp.) відносив до комічного авантюрний характер вчинків, подій та їх результатів [4,с.302]. На його думку, комічне виражає щось жалюгідне [5,с.579]. Однією із складових комічного є гумор. Гегель вказував на те, що гумор розкриває духовні цінності людини. Він є сукупністю суб'єктивних вигадок, миттєвих думок, незвичайних способів

трактовки певних явищ. Гумор завжди є суб'єктивним і виражається у вигляді висловлювань, поглядів та прийомів [4,с.312]. Він характеризується нестандартним ходом думок, у якому проявляється дотепність людини. Для гумору характерним є те, що смисл та форма, у відповідності до природи зображуваного предмету, не відповідають один одному. Гегель вказував на те, що істинний гумор вимагає від людини глибини та багатства духу. Це дозволяє їй представити дійсним те, що здається суб'єктивним, таким чином надаючи вигадці реальності. На думку Гегеля, гумор має мати нецілеспрямований характер і виражатись у вигляді легкої, незначної розповіді, що дає поняття про глибину людського духу [4,с.313]. Він викликає сміх. Сміх є вираженням перемоги суб'єктивності людини над зовнішніми факторами, усвідомленням своєї зверхності над контрастами, що не відповідають нормі та протиріччями. Для комічного є характерною блаженність та впевненість у власному переважанні. Комічне відрізняється від смішного тим, що воно виникає на основі переважання людини над протиріччям, в той час як сміх може бути від відчаю або виражати глузування чи дошкуляти тощо [5,с.519-520].

Висновки. На основі аналізу, узагальнення та доповнення зазначених філософських підходів зроблено висновок, що почуття прекрасного виникає у людини в результаті сприйняття через зір (Платон, Кузанський, Хом, Кондільяк), слух (Кузанський, Кондільяк), нюх та дотик (Кондільяк) пропорційних, помірних, величних, гармонійних, витончених, граціозних, приємних, яскравих, впорядкованих та відносно досконалих об'єктів, які викликають у людини задоволення. Почуття піднесеного викликається натхненним мовленням людини, що характеризується зосередженням на позитивних рисах зображуваного об'єкту. Воно спрямоване на захоплення уваги людини, наповнення її яскравими, приємними образами, які викликають схвильованість та потрясіння і збуджують духовні почуття людини, стимулюють діяльність її уяви. Почуття комічного викликає у

людини душевний стан задоволення від: 1) раптової радості, яка виникає на основі сприйняття достойних або не достойних слів чи вчинків; 2) раптового перетворення напруженого очікування у ніщо; 3) авантюрних, жалюгідних вигадок або вчинків, незвичайних трактовок, дотепності, нестандартного ходу думок тощо; 4) почуття власної зверхності над явищами, які людина спостерігає. Воно характеризується виникненням сміху.

Перспективами подальших розвідок є дослідження негативних почуттів людини до яких належать почуття потворного, низького та трагічного.

Література:

1. Античные риторики / [под ред. А. А. Тахо-Годи]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 352 с.
2. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. / Аристотель; под общ. ред. А.И.Доватура. – М.: Мысль, 1976– . – Т.4. – 1983 – 830 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Сочинения: в 14 т. / Г. В. Ф. Гегель; перевод В. Г. Столпнера. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1929– . – Т.12. – 1938. – 472 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Эстетика : в 4 т. / Г.В.Ф. Гегель; под ред. М. Лифшица. – М.: Искусство, 1968– . – Т.2. – 1969. – 328 с.
5. Гегель Г.В.Ф. Эстетика : в 4 т. / Г.В.Ф. Гегель; под ред. М. Лифшица. – М.: Искусство, 1968– . – Т.3. – 1971. – 622 с.
6. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов. – М. : Мысль, 1989– . – Т.1. – 1989. – 624 с.
7. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник / С. У. Гончаренко. – [2-ге вид., допов.й випр.]. – Рівне : Волинські обереги, 2011. – 522 с.
8. Эстетика : підручник / [Л. Т. Левчук, В. І. Панченко, О. І. Оніщенко, Д. Ю. Кучерюк] ; за ред. Л. Т. Левчук. – [2-ге вид., допов. і переробл.]. – К. : Вища шк., 2005. – 431 с.
9. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли : [в 5 т.].

– М. : Изд.акад. художеств СССР, 1962– . – Т.1.: Античность, Средние века, возрождение. – 1962. – 684 с.

10. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли : [в 5 т.]. – М.: Искусство, 1962– . – Т.2.: Эстетическое учение XVII-XVIII. – 1964. – 836 с.

11. Кант И. Сочинения : в 6 т. / И. Кант; под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – М. : Мысль, 1961– . – Т. 5. – 1966. – 564 с.

12. Кондильяк Э. Сочинения: в 3 т. / Э. Кондильяк; пер. с франц.; общ. ред. и примеч. В. М. Богуславского. – М. : Мысль, 1980– . – Т. 2. – 1982. – 541 с.

13. Лессинг Г. Э. Гамбургская драматургия / Г. Лессинг; под общ.ред. М. Лифшица. – М.-Л.: АCADEMIA, 1936. - 457 с.

14. О возвышенном. / Пер., стат., и примеч. Н. А. Чистяновой. – М.-Л.: Наука, 1966. – 150 с.

15. Педагогічна майстерність : підручник / [І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.] ; за ред. І. А. Зязюна. – [3-тє вид., допов. і переробл.]. – К. : СПД Богданова А. М., 2008. – 376 с.

16. Платон. Сочинения : в 4 т. / Платон; под общ. ред. А.Ф.Лосева и В.Ф.Асмуса. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та ; .Изд-во Олега Абышко, 2006– . – Т.1. – 2006. – 632 с.

17. Платон. Сочинения : в 4 т. / Платон; под общ. ред. А.Ф.Лосева и В.Ф.Асмуса. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та ; .Изд-во Олега Абышко, 2006– . – Т.2. – 2007. – 626 с.

18. Платон. Сочинения : в 4 т. / Платон; под общ. ред. А.Ф.Лосева и В.Ф.Асмуса. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та ; .Изд-во Олега Абышко, 2006– . – Т.3.Ч.1. – 2007. – 752 с.

19. Шеллинг Ф. Философии искусства / Ф. Шеллинг; под общей редакцией М. Ф. Овсянникова; перевод П. С. Попова. –М.: Мысль, 1966. – 503 с.

20. Шиллер Ф. Собрание сочинений : в 7 т. / Шиллер Ф.; под общ. ред. Н. Н. Вильмонта и Р. М. Самарина. – М. : Гос. изд. худ. лит, 1937– . – Т.6: Статьи по эстетике. – 1957. – 791 с.

21. Эстетика Ренессанса: Антология : в 2 т. / Сост. и науч. ред. В. П. Шестаков. – М. : Искусство, 1981– . – Т.1. – 1981. – 495 с.